

VIRÁGGAL AZ ERŐSZAK ELLEN – A SZIMBOLIKUS CSELEKVÉS ÉS AZ EMLÉKEZÉS SAJÁTOS EREJE, A KRÓKUSZ PROJEKT HAZAI GYAKORLATA

VINCZE BEATRIX

Egyetemi docens

ELTE PPK, Neveléstudományi Intézet

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy az Írországból kezdeményezett nemzetközi Krókusz projekt hazai gyakorlatán keresztül bemutassa, hogyan kapcsolódik össze az iskolák projektjeiben a személyközi, az interkulturális, a szociális; a digitális és az állampolgári kompetenciák fejlesztése a történelmi ismeretek bővítésével. A hazai projekt a Szembenézés Alapítvány gondozásában (hasonlóan a Holocaust Education Irelandhez) elsősorban a lokális közösségek múltjának kutatását motiválja azért, hogy a politikai erőszak áldozataira történő emlékezéssel erősítse az elfogadást, az empátiát, kialakítsa a toleranciát. A projekt arra ösztönzi a tanulókat, hogy jelképesen a krókusz virág elültetésével és a múlt és jelen áldozatainak sorsán keresztül (riportok, filmek készítésével) szembesüljenek az önmaguk és a mások iránti felelősségvállalással, és megalapozzák a kritikai gondolkodást. A projekt lehetővé teszi, hogy a mikrotörténetek (az Oral History) segítségével a tanulók egyénileg vagy csoportosan feltárják a múlt és a jelen hétköznapjaiban jelen lévő erőszakot, diszkriminációt, reflektáljanak ezekre, szakemberekkel megismerjék és kialakítsák az előítéletek és a rasszizmus leküzdését támogató stratégiákat. A tanulmány szerzője az utóbbi öt projektév dokumentumainak összehasonlító elemzésével keres választ a következőkre: Hogyan sikerült a Krókusz (Crocus) projekt hazai adaptációja? Miként köti össze a projekt a szimbolikus cselekvést a megemlékezéssel? Hogyan gazdagítja a projekt a hazai projektpedagógiát?

Kulcsszavak: Krókusz projekt, projekt módszer, empátia és tolerancia fejlesztése, Oral History, emlékezés

„A történelem az élet tanítómestere.” (Cicero)

„A történelem tanulsága, hogy a népek és kormányok soha semmit nem tanultak belőle.” (F. Hegel)¹

¹ A két idézet ebben a formában Berend T. Iván Válságos évtizedek c. könyvének mottójaként áll. (Berend, 1982)

Történelem: emlékezés, felelősség és jövő

Az írországi Holokauszt Oktatási Alapítvány (Holocaust Education Trust Ireland/HETI) 2005-ben kezdte meg működését nonprofit szervezetként. Legfontosabb céljának tekinti, hogy Írország-szerte és Írországon kívül tudatosítsa a holokausztot és annak következményeit. Projektekkel motiválják a résztvevőket, hogy tanulmányozzák és állítsák középpontba az erőszak bármely formáját. Ajánlást adnak a jelen viselkedési anomáliáinak feldolgozásához: a szegregáció (földrajzi, nemi, faji, iskolai, vallási), a kirekesztés, az erőszak, bullying, cyberbullying, a diszkrimináció, az idegengyűlölet, a fajgyűlölet, rasszizmus, szeparatizmus, gettósodás, a nők elleni, a munkahelyi és a politikai erőszak (háborúk, népiirtás, kitelepítés, GULAG), a nemzetközi terrorizmus (szélsőbaloldali terrorszervezetek, Vörös Hadsereg Frakció, a Vörös Brigádok, az IRA, az ETA, az al-Káida, az új Iszlám Állam stb.) témáihoz. Az erőszak értelmezésnél érdemes segítségül hívni Reemtsma definícióját, aki az erőszakot alapvetően testinek értelmezi, mivel a fenyegetettség érzése a testi fenyegetettségre vezethető vissza, így az ember testivé redukálódik. A német szerző három erőszaktípust különböztet meg: a lokatív (az alanyt valamilyen más cél viszonylatában elmozdítandóként kezeli), a raptív (az erőszaktétel), illetve az autotelikus (pusztító) erőszakot, amelyek nem tisztán önmagukban állnak és jelennek meg. Reemtsma úgy véli, hogy az erőszakos cselekedetek más tettekhez hasonlóan sohasem pusztán instrumentálisak, hanem magának az erőszaknak az elkövetése is mindig a cél része (Reemtsma, 2013).

A napi aktualitások azt jelzik, hogy az agresszió és az erőszak a mindennapok része. Szűkebb hazánkban, Európában, de a glóbusz több pontján is háborúk dúlnak. A pusztítás, a területfoglalás, ember és környezet világméretű veszélyeztetése, a háború közvetlen veszélye mellett jelen van a tartós kiszolgáltatottság, amelyet az energia-, pénzügyi, gazdasági, politikai válságok, ellentétek, az ökológiai katasztrófa veszélye és konfliktusok sora hív életre. Mindez felveti a jelen és a jövő nemzedékének felelősségét, a pedagógia, a nevelés és oktatás jelentőségét. A téma kapcsán érdemes röviden kitérni az emlékezeti kultúra változásához kapcsolódó elméleti megközelítésekre.

Új szempontokat és kihívásokat hoz magával a posztmodern kor. Assmann (2013) hangsúlyozva a kulturális emlékezet, az egyéni és a kollektív emlékezet fontosságát, felhívja a figyelmet arra, hogy a technika fejlődésével átalakul az adattárolás, megváltozik az emlékezés is, könnyen feledésbe merül a múlt. Assmann szerint nagyobb jelentősége lesz az élőszónak, a kommunikatív emlékezetnek, az Oral Historynek. A szemtanúk elvesztése veszélyes (a holokauszt esetében ma már alig találunk túlélőket), ezzel leszűkül a történelem

értelmezési tartománya. Assmann kiemeli, hogy a kulturális emlékezettel megtörténik a mítoszteremtés, amit a jelen (az emlékező) formál meg, a számára (a jelen szempontjából) fontos válik ünnepivé. A szóbeliség átadja helyét az írásbeliségnek. Az áthagyományozásban az emlékezés, az identitás és a kulturális hagyományteremtés hármasa épül egymásra (Assmann, 2013). Halbwachs francia történész pedig arra hívta fel a figyelmet (2000), hogy az emlékezést mindig befolyásolja a társadalom, a jelen. Bár az egyén emlékezik, de az emlékezőképesség közös produktum (társadalmilag meghatározott), az individuum pedig többféle közösséghez tartozik (Halbwachs, 2000).

A francia Lyotard (1979/1993) szerint a posztmodern felülírja a nemzetet, és előtérbe helyezi a társadalmat, a társadalmi szereplők alternatív, egyedi történeteit. A szintézisek, a nagy elbeszélések ideje lejárt, mert ezek spekulációk, és nincs realitásuk. A történelem demokratizálódik, az átlagember válik fontossá, a valóság pillanatnyi, esetleges. Az evidensnek vett igazságok választás kérdései, az igazság pedig a személyek egy-egy csoportja által megerősített tudás. Ennek értelmében a döntés és a felelősség a felhasználóé. A posztmodern társadalomhoz „igazodás” egyedi – pillanatnyi, szituatív, egyéni olvasata van, reflektív, intuitív, sokszínű, amit egymás melletti paradigmák, organikus, cselekvő identitás jellemez. *„A posztmodern alapállás nem ismeri az általános — személytől, csoporttól, nemzettől független — értékítéletet. Elsősorban önkritikára, belső szerves fejlődésre kínál lehetőséget. Posztmodern alapállásból feltételezhetjük, hogy az egyének, és azok közösségei képesek másként és önállóan megítélni, értékelni a jelenségeket, és ennek megfelelően cselekedni.”* (Faragó, 1991. 8–9.) Idekívánkozik Heller Ágnes megjegyzése, miszerint: a posztmoderneknak *„a jelen vasútállomását rendezik be — önmaguk és mások számára — kényelmesen”*. (Heller, 1990. 723.)

Az 1990-es rendszerváltozást megelőző közép-kelet-európai térségben reneszánsza lett a visszaemlékezéseknek, ahol a II. világháború, a holokauszt, a diktatúrák elhallgatott bűnei és a velük kapcsolatos kibeszéletlen kérdések feszítik a társadalmat és sürgetik az emlékezést (Nyíri, 1994). Nora (1984) arra figyelmeztet, hogy a globalizáció és a felgyorsult technikai fejlődés következtében fennáll az emlékezeti társadalmak kihalása. Az életmódváltás miatt megszűnik a hagyományos írásbeliség, kimegy a divatból a naplóírás, a levelezés, és az új médiafelületeken történő írások megőrzése kétséges (Nora, 1984). Felértékelődött a személyes emlékek felidézésében és megőrzésében az interjúkészítéssel történő életút kutatás (Mason, 2005, 25.). A visszaemlékezők személyes történetei alkalmat adnak a traumákkal való szembesülésre, amit nehezítenek az általuk kiváltott reakciók, mint például a traumával összefüggő gondolatok, érzések vagy beszélgetés kerülése, a traumával összefüggő emlékeket ébresztő

tevékenységek, helyek vagy személyek kerülése; akár a traumára való visszaemlékezési képtelenség. Az interperszonális traumák körébe tartoznak a háborús menekültek megpróbáltatásai, a szexuális/testi/családi erőszak, a baleset, a bántalmazás, a zaklatás (cyberbullying) okozta traumák, illetve az egyéni vagy csoportos traumák (a háború hatása) (Perczel-Forintos, 2000).

A holokauszt szempontjából fontos tanulság, hogy egyre kevesebb lehetőség van az élő személyek közvetlen visszaemlékezéseinek, az Oral Historynak a beillesztésére az iskolai tevékenységekbe. A tanulók a témával a tankönyveken keresztül az adott társadalom (oktatáspolitikai, curriculum, iskola) által meghatározott hivatalos (kanonizált) emlékezetpolitika nézőpontja szerint találkoznak. A tanulók téma iránti érdeklődését és annak befogadását meghatározza szűkebb környezetük (család, barátok, média). Felértékelődnek azok a kezdeményezések, amelyek az egyes emberre irányulnak (az átlagemberek élettörténetei), és személyesen szólítják meg a diákokat. A múlt megismerésének tanórán túlmutató formái (riport, kutatás, terepmunka) közvetlenül bevonják a fiatalokat a folyamatba, maguk is résztvevők lesznek.

Fontos tapasztalások a közvetlen szemtanúk visszaemlékezései és azok feloldozása. A projekt során a holokauszt túlélővel történő találkozásakor többször megélhettünk az átélt trauma felidézésének jelenségét. Gallai Julika kisgyermekként, szülei nélkül (nővére és édesanyja elvesztésével), véletlen módon menekült meg Auschwitztól. A pincében éhezve, szinte felügyelet nélkül hagyott gyermektársaival menekült meg, ám az események felidézésénél, amire mindig önként és készségesen vállalkozott, mindig eljött egy pont, amikor egyik pillanatról a másikra az emlékezésben megakadt, és láthatóan nem tudott kikerülni azok nyomasztó hatása alól. Ugyanezt tapasztaltuk a pozsonyi Zsidók Idősek Otthonában, amikor 90 év feletti túlélőkkel beszélgettünk, hogy a múlt egy-egy pontja olyan feloldhatatlan traumát idéz fel bennük, amelyet a beszélgetésben valahogyan kényszeresen megpróbálnak áthidalni, néha egy-egy mondat ismétlésével.²

Joggal merül fel bennünk a kérdés, ahogyan másokban is: miért lehet hasznos a történelem? (Tomka, 2018) Tomka többek között utal arra, hogy a hegeli kétely mellett fontos hangot adni annak, hogy a társadalmak működési mechanizmusának és törvényszerűségeinek megismerése és megértése jelentősen növeli a társadalmi problémák hatékony megoldásának az esélyét (Stearns, 1998). Ha a jelen vagy a jövő érdekel minket, akkor a múltbeli folyamatokat kell tanulmányoznunk, mert azokból erednek. Az ok-okozati összefüggésekhez elengedhetetlen a múltbeli jelenségek vizsgálata. „*Néha elegendő a közelmúltig*

² 2018. Pozsony, Magyar Tannyelvű Alapiskola és Gimnázium, közös nemzetközi projekt.

visszanyúlni, máskor azonban távolabbra kell visszatekinteni” (Kocka, 1986. 123. idézi Tomka, 2018). A történeti kutatásokról sokan úgy vélekednek, hogy ezek kizárólag múltba révedő, a múltat pusztán leíró, rekonstruáló alkotások. Ezért is figyelemre méltó a 20. század fordulójától aktívan tevékeny reformpedagógus, John Dewey vélekedése, aki úgy vélte, hogy a történelem a jövő tudománya, mert ezzel esélyt ad a történelemmel foglalkozóknak arra, hogy a történeti megismerés lehetőségeit, annak filozófiai, társadalomtudományi kontextusait újraértelmezzék (Szabolcs, 2013). Tehát nem mondhatunk le a múlt megismeréséről, a jövő generációja identitásának formálásában fontos szerepet kapnak a jelenben feltett kérdések mentén történő új feltáró munkák, a már meglévő emlékezeti kultúra cselekvő értelmezése és adaptálása.

A Krókuszt projekt adaptációja a hazai iskolákban

Az írországi Holokauszt Oktatási Alapítvány (HETI) nonprofit szervezet³ legfontosabb célja, hogy a holokauszt és bármely erőszak következményeit projektek segítségével tudatosítsa az iskolás gyermekekben. A HETI képviselői meghatározó értéként vallják, hogy minden munka pontos, történelmileg megalapozott információkra kell épüljön, valamennyi tevékenységünkben az elfogadó álláspont hívei. Kötelességüknek tartják minden ember, az emberi méltóság és az emberi jogok tiszteletben tartását.⁴

A szervezet küldetéseként kiemeli a holokausztoktatás, az emlékezés és a tudatosság növelését szolgáló programok, jogyakorlatok megosztását, az írországi holokausztmegemlékezés és -felvilágosítás támogatását. Továbbá olyan kormányzati politikák előmozdítását, amelyek fenntartják a 2000. évi Stockholmi nyilatkozatban vállalt kötelezettségeket, vállalva az antiszemitizmus, a rasszizmus minden formája, a holokauszttagadás és a holokauszt elferdítése elleni fellépést. Az oktatás segítségével, a tudatosság és az emlékezés révén ápolni kívánják a holokauszt valamennyi áldozatának emlékét, és olyan tanulókat kívánnak levonni a múltból, amelyek a mai fiatalok számára mindenhol relevánsak. Az alapítvány kezdeményezte a Krókuszt projektet (The Crocus Project), amely keretén belül sárga krókuszhagymákat ajándékoznak az iskolásoknak, amelyeket ősszel elültetnek a holokauszt ideje alatt meghalt 1,5 millió zsidó gyermek és több százezer más gyermekáldozatok emlékére. A részt vevő iskolák tanári kézikönyvet, plakátokat és könyvlistát tartalmazó oktatási csomagot kapnak. A projekt célja, hogy a diákok megismerkedjenek a rasszizmus

³ <https://www.holocausteducationireland.org/> (2024. 01. 15.)

⁴ <https://www.holocausteducationireland.org/what-we-do> (2024. 01. 15.)

és a diszkrimináció veszélyeivel, valamint a befogadás, az elfogadás és a minden ember iránti tisztelet fontosságával.⁵

Az írországi Holokauszt Oktatási Alapítvány a kormány, az iskolák, a pedagógusok, a tudósok, kutatók és az ifjúsági szervezetek, valamint a nyilvánosság széles körű bevonásával dolgozik küldetésének megvalósításán. Törekszik arra, hogy a programokat ingyenesen és minél szélesebb kör számára biztosítsa. A Holocaust Education Ireland a Krókusz projektet kiterjesztette több európai országra (jelenleg 11 állam iskoláiban folyt vagy folyik a program).⁶ 2016 óta együttműködik a magyarországi Szembenézés Alapítvánnyal, az ELTE PPK Neveléstudományi Intézetével és a Magyarországi Reformpedagógiai Egyesülettel. A Szembenézés Alapítvány végzi a projekt teljes koordinálását, ehhez segítségként magyar nyelven biztosítja a tanári kézikönyvet. Workshop keretén belül ad részletes tájékoztatást, módszertani ajánlást, honlapján foglalkozási terveket, részletes bibliográfiát, film- és könyvajánlót tesz közzé. Továbbá információt és elérhetőséget biztosít más civil szervezetekhez, amelyek támogató foglalkozásokat biztosítanak a projekt résztvevőinek.

A szakmai támogatás (szakmai anyagok, mentorálás, egyéni és közös projektkonzultáció, online felület, kérésre kiegészítő programok, bemutató foglalkozások biztosítása), továbbá az ingyenes technikai feltételek (a virágültetéshez szükséges tárgyi eszközök, központi rendezvények, utazás támogatása) biztosítása a projekt egészére kiterjed. Magyarországon jelenleg nyolcadik évébe lép a projekt, amelyben jelenleg 56 iskola vesz részt.

A Nemzeti alaptantervhez is illeszkedő kezdeményezés az élménypedagógia eszközeit alkalmazza: játékos, interaktív megoldásaival alkalmas arra, hogy a részt vevő diákokat önálló cselekvésre inspirálja. Növeli történelmi tudásukat és érzékenységüket, nyitottságukat, alkalmazkodóbbá, elfogadóbbá teszi őket mások és önmaguk iránt is. A hazai projekt célja, hogy a résztvevők felfedezzék és értelmezzék a történelem (tankönyvek, könyvek tényanyaga) és a saját életük közötti kapcsolatot. Szorgalmazza, hogy a diákok olyan aktív cselekvők legyenek, akik felismerik, hogy cselekedeteikkel képesek befolyásolni a körülöttük zajló társadalmi folyamatokat. Szeretné, ha a fiatalok olyan ismeretekre tennének szert, amelyek segítik őket felismerni az előítéleteket társaikban és saját magukban, és képesek legyenek fellépni ellene saját maguk és társaik védelmében.

A Krókusz projekt az elültetett virágokról kapta a nevét, ami szimbolikus tartalommal bír. A vészkorszakban a zsidók ruháján kötelezően viselt sárga

⁵ <https://www.holocausteducationireland.org/crocus-project> (2024. 01. 15.)

⁶ <https://www.holocausteducationireland.org/crocus-project> (2024. 01. 15.)

csillagra emlékeztet alakjával és sárga színével. A tavaszi virágként a remény, az élet szimbóluma. Nem véletlen, hogy a magyar Krókuszt projekt alcíme: „Virággal az erőszak ellen”. Ennek értelmében az áldozatok előtti főhajtást (a virágültetést és a hozzá kapcsolódó emlékezést) olyan szimbolikus cselekvésként értelmezzük, amely növeli az esélyét annak, hogy a résztvevők (projektben megszerzett új) tudása hozzájáruljon ahhoz, hogy maguk ne jussanak az egykori kortársaik sorsára, és ne váljanak potenciális erőszak-elkövetővé sem. A Krókuszt projekt alkalmas arra, hogy sikeresen összekösse egy pedagógiai projektben a virágot (a természetet) és az emlékezést, továbbá a személyközpontú tanulást (személyhez szóló üzenete van).⁷

A projekt sajátosságai

A projekt szakaszai

A Krókuszt projekt tartalmában megfelel a pedagógiai projekt fogalmának, miszerint „a tanulók egy csoportja egy olyan, érdeklődésüknek megfelelő témát dolgoz fel, amelyet a csoport maga választ. A projektet kezdeményező lehet a tanterv, a tanár vagy a csoport tagja(i). A résztvevők a témát közös tervezés útján egyedül dolgozzák fel, amely egy felmutatható eredményhez vezet.” (Karl Frey, 1982. 16.)

Jelen esetben a kezdeményező a projektkiíró, a Holocaust Education Trust Ireland, illetve a magyarországi projektgazda, a Szembenézés Alapítvány. Az iskolák (a tanárok) a projektfelhívás után maguk döntenek arról, hogy csatlakoznak-e a projekthez, illetve hogy milyen csoporttal, osztállyal vállalják, és mely tanítása óra (órák) keretein belül. A továbbiakban a projektben résztvevők döntenek arról, hogy milyen témát választanak, mi lesz a projekt végterméke. Többségében a négyfázisú projektmodell alapján dolgoznak (Vincze, 2021. 94–97.), amely szerint a következő lépésekben haladnak:

A pedagógiai projekt első szakasza: a témaválasztás (kezdeményezői: tanár, diák, külső személy, tanterv, pályázat). A téma meghatározását érdemes brainstorming segítségével kiválasztani a főtémához relevánsan kapcsolódó altéma (altémák) hozzárendelésével. A témaválasztásban jelentős támogatást adhat maga a pedagógus is, például ötletek megosztásával. Fontos, hogy a csoport konszenzus segítségével hozzon döntést, valóban a résztvevők választása legyen. A második szakasz: a tervezés, amely a diákokkal közösen történik. A munkamegosztásban ügyelni kell arra, hogy a résztvevők az érdeklődésüknek és a személyes kompetenciáiknak megfelelő feladatokat vállaljanak. Sor

⁷ <https://www.szembenezes.hu/ifjusagi-projektek/krokusz-projekt/> (2024. 01. 15.)

kerül a terv (határidők, feladatok, felelősök, ellenőrzés) írásbeli rögzítésére. A tervezés részét képezi az értékelés megtervezése is. A harmadik szakasz: a kivitelezés, amely során megtörténik az anyaggyűjtés, válogatás, a részfeladatok megvalósítása, részellenőrzés és a produktum elkészítése és prezentálása. A negyedik szakasz: az értékelés (önértékelés, társértékelés, közös értékelés, külső értékelés, osztályzás, jutalmazás) és a disszemináció.

A hazai projektek tervezésében általában két időponthoz köthető a projekt, amelyek mintegy keretet kínálnak a projekt kivitelezése számára. Az egyik időpont a projekt hivatalos megnyitója (illetve a virágültetés). Az egyik történelmi évforduló dátuma január 27-e, a holokauszt nemzetközi emléknapja. Az auschwitz-birkenauai koncentrációs tábor, a legnagyobb második világháborús megsemmisítő tábor Vörös Hadsereg által történt felszabadításának évfordulóját az ENSZ 2005. november 1-jei határozata nyilvánította emléknapná.⁸ A hazai emléknap április 16-a. A II. világháborús német megszállást követően 825.000 magyar zsidónak tiltották meg lakóhelyük elhagyását, majd 1944-ben ezen a napon kezdődött meg a gettósítás Kárpátalján, Felvidéken és Észak-Erdélyben. Az ezt követő hónapok során több mint 400.000 zsidót zártak gyűjtőtáborokba.⁹

A többségében a holokauszt magyarországi áldozatainak iskolai emléknapjára kifutó, de összességében májusig tartó munkának hat kötelező eleme van: a virágültetés, a projektterv elkészítése, a projektmunka véghezvitele, a projekttermék bemutatása, a konzultáció és az értékelés.

Az önkéntes részvételre épülő projekt célkitűzéseit és a megvalósítás módját, eszközeit, a részt vevő fiatalokkal egyeztetve a pedagógus/csoportvezető közösen határozza meg. A projekt eredményét (projektterméket) a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapján kell bemutatni és a The Crocus Club (a Holocaust Education Ireland által kezelt nemzetközi Facebook-csoport) felületén, a magyar Krókusz projekt zárt tanári Facebook-csoportjában, valamint saját intézményük honlapján dokumentálni. Az online kommunikáció segíti és lehetővé teszi a projekt nyilvánosságát, és az európai Krókusz csoportok egymás közötti ismerkedését, tapasztalatcseréjét és a projekt transzparenciáját szolgálja.¹⁰

⁸ <http://www.hdke.hu/emlekezes/emleknepok/holokauszt-nemzetkozi-emleknepja> (2024. 01. 15.)

⁹ Elsőként a 9/2000. (V. 31.) OM rendelet a 2000/2001. tanév rendjéről rögzítette április 16-át iskolai emléknapként, majd az Országgyűlés 1/2004. (IV. 6.) számú nyilatkozata mondta ki, hogy a holokauszt a magyar nemzet tragédiája, amelynek emléknapján „mély részvétellel hajtának fejet a Vészkorszak áldozatai és sokat szenvedett túlélői előtt”. <https://holokausztemleknep.kormany.hu/az-emleknep> (2024. 01. 15.)

¹⁰ <https://www.holocausteducationireland.org/crocus-project>

A projekt jellemzői: célcsoport, élménypedagógia, interdiszciplinaritás

A projekt célcsoportja a 10 és 18 év közötti fiatalok. A hazai Szembenezés Alapítvány 2019–20-ban, a II. világháború kitörésének 80. évfordulóján szélesebbre tárta a kapukat. A korábbi hagyományt megtartva, némi módosítással nemcsak iskolai csoportokat fogad be, hanem bármilyen ifjúsági közösséget: például helytörténeti, vallási csoportokat, klubokat, ifjúsági szervezeteket, és folytatja azt a kísérletet is, hogy óvodapedagógusokat is bevonjon. A viszonylag nagy életkori intervallum miatt szükség van a projektcélkitűzések megválasztásnál arra összpontosítani, hogy az a diákok életkori sajátosságainak és speciális nevelési szükségleteinek megfeleljen. Éppen a virágültetés egyszerű, de a tapasztalati tanulás révén jelentős élményt adó aktusa lehetőséget ad arra, hogy az alacsonyabb évfolyamok tanulói és a tanulásban akadályozott, sajátos nevelési igényű (SNI) tanulók – különleges bánásmódot igénylő gyermekek, akiknek állandó vagy átmeneti jelleggel fizikai, biológiai, pszichikai, intellektuális, családi vagy szociokulturális okok miatt egyéni, a többségtől eltérő nevelési-oktatási szükségletei vannak – sikeresen integrálhatók legyenek a projektbe.

A projekt könnyen átlátható és megvalósítható struktúrája, a szimbolikus virágültetés látványos jellege és az interdiszciplináris megközelítés lehetőséget ad arra, hogy a projektaktivitások túlnyomó többsége jól illeszkedjen a szakorák keretébe, és akár beépüljön a tantervbe, a projekteredmények pedig a tanulási eredményekbe.

A projekt összeköti az élménypedagógiát (virágültetés, a személyes és kollektív emlékezet, az erőszak elleni fellépés számos formáját), integrálhatja a múzeumpedagógiát (gyűjtemények online, offline feldolgozásával, múzeumpedagógiai foglalkozások igénybevételevel, online és vagy offline feladatok megoldásával). De sikeresen alkalmazható a dráma- és játékpédagógia is a projektben (a segítő civil szervezetek repertoárjában gazdag a kínálat).

A projektben érvényre jutnak az élménypedagógia jellemzői, azaz cselekvésorientált és holisztikus. A nevelési folyamatban a tanulók interakcióban – közvetlen tapasztalati élményen keresztül – szereznek új ismereteket, és fejlesztik képességeiket. Szituatív tanulási forma és a természetesség jellemzi: a virágültetés (a cselekvés) olyan valóság-hű szituációt teremt/feladatot biztosít a tanulók, a csoportok számára, amelyben a hétköznapi valóságot természetességében és mesterkélttség nélkül élhetik meg. A feladat csoportorientált, így jelentős szerepet kap a szociális kompetenciák és az együttműködési készség fejlesztése. Vitathatatlan az élményjelleg, maga a virágültetés előnyben részesíti a hétköznapi rutint, de kiegészülhet szokatlan, sokoldalú tapasztalati (akár

határterületeket átlépő) élményekkel, épp a projekt témája által. Erre jó példák a lokális helytörténeti kutatások, a zsidó közösség életéhez tartozó iskolák, zsinagógák, temetők megismerése, interjúk, élő könyvtárak, érzékenyítő drámafoglalkozások. Elvárt és fontos követelmény az önkéntesség, azaz minden résztvevő maga dönthet a részvételről, mivel a motiváltság és az önkéntesség jelentősen befolyásolja az eredményességet. Ez a szempont különösen figyelmet kell hogy kapjon, hiszen az iskolákban csoport- vagy osztályszinten vállalják a diákok és tanáraik a projektfeladatot, ahol mindig kérdéses és egyben kihívás lehet a tanulók motiváltsági szintje és annak folyamatos fenntartása.

A projekt megvalósítása aktivitáshoz (munkához), helyhez (természethez) kötött tevékenységeken keresztül történik. Kapcsolódhat a lokális közösséghez, helytörténethez, humán és reál tantárgyakhoz (történelem, irodalom, etika, földrajz, rajz, vizuális kultúra, informatika), része lehet az idegennyelv-tanításnak (országismeret), beépül a curriculumba (több tantárgy érinti a holokauszt témáját, elsősorban a történelem és az irodalom), mindenképpen problémára alapozott, projektorientált formában valósul meg. Középiszkolákban lehetőség van arra, hogy kapcsolódjon a közösségi szolgálathoz. Az élményjelleghez hozzájárulnak az egész testre ható, multiszenzoros hatások, a komplex szellemi és fizikai aktivitás által kiváltott flow-élmény megkönnyítheti a tanulást, az osztálytermen, iskolán kívüli tevékenységek pedig erősítik a kapcsolatot a valósággal, a természettel (Liddle, 2008; Michl, 2015).

Az élménypedagógiai projekt fontos elvárása a pedagógiai szervezettség, amelynek megvalósulása iskolai, osztály- és tanulói szintű feltételeket jelent. Az iskolai életnek, a pedagógiai programnak, a tanulási folyamatnak tervezett részét kell hogy képezze a projekt, amelyhez szükséges az iskola vezetésének a támogatása, továbbá az, hogy rendelkezésre álljanak a szükséges eszközök és megfelelő személyek a projekt lebonyolításához. A projekt vezetője (és az intézmény vezetője) felelőséggel tartozik a projektben folyó tanulási-tanítási folyamatért. A megvalósult projektek gyakorlatáról elmondható (a virágültetés-sel mint valóságos és szimbolikus cselekvéssel összekötött emlékezés), hogy részben vagy egészében megfelelnek az élménypedagógia kritériumainak: 1) a valamennyi érzékszervre épülő kognitív, emocionális és cselekvésesen alapuló tanulás; 2) tanulási transzfer és reflexió; 3) természet és ökológia; 4) autentikusság; 5) kihívásjelleg (kaland); 6) team; kooperáció, kommunikáció; 7) önkéntesség, felelősségvállalás, önálló döntés jellemzi (Liddle, 2008; Michl, 2015).

A többéves jógyakorlatok azt mutatják, hogy a résztvevők szívesen dokumentálják tevékenységüket a fotózással (virágültetésről, érzékenyítő fotók készítése és azok megosztása). Élnek a holokauszt túlélők személyes meghí-

vásával (Élő könyvtár), illetve a személyes élmények filmek, dokumentumok, archív felvételek, fotók segítségével történő felidézésével. Kiemelt jelentőséggel bírnak a mikrotörténeti kutatások, a családtörténetek feltárása, a lakóhelyhez kötődő aktivitások (zsidó temető feltérképezése, zsidó iskola történetének felkutatása). A projekteredmények megvalósításában szerepet kapnak és a leggyakoribb gyakorlatok a minikiállítások, akár online formában, poszterek, plakátok, rajzok, napló, térkép, montázs, családfa készítése, illetve cikkek, blogok írása és megosztása iskolai honlapon, a Krókusz Facebook-csoportban, a Crocus Club oldalán.

A projekt illeszkedése: NAT, tanulói kompetenciafejlesztés, tanári szerepvállalás

A projekt lehetőséget nyújt a személyközi, az interkulturális, a szociális; a digitális és az állampolgári kompetenciák fejlesztésére. Lehetővé teszi a történelmi ismeretek kiegészítését, bővítését, az elfogadás, az empátia, a tolerancia kialakítását és erősítését. A résztvevők lehetőséget kapnak arra, hogy megéljék az önmaguk és a mások iránti felelősség vállalását, a cselekedeteikért érzett felelősség tudatosítását. Elősegíti a kritikai gondolkodást és önreflexió kialakítását. A 2020-as Nemzeti alaptantervben¹¹ meghatározott kulcskompetenciák közül fejleszti a tanulási, a kommunikációs kompetenciákat (anyanyelvi és idegen nyelvi), a digitális, a személyes és társas kapcsolati kompetenciákat és a kreativitás, a kreatív alkotás, az önkifejezés és a kulturális tudatosság kompetenciáit.

A Krókusz projekt illeszkedik a nemzeti curriculum alapvetéséhez: „A NAT a köznevelés szemléleti alapjainak meghatározásával kiegészíti a gyermekek, tanulók családban megvalósuló nevelését, erősíti ezzel a hazához és a nemzet történelméhez való kötődést, a generációk közötti kapcsolatot, a közös kulturális gyökereket, az anyanyelv használatát. Így rögzíti azt a minden magyar emberben közös tudást, amely megalapozza a nemzeti identitást.” A korábbiakhoz elvi és módszertani változásként jelenik meg a módosított Nemzeti alaptantervben az egységesség és a differenciálás. A projektmunkát támogatja, hogy megjelenik az aktív tanulás, a tanulói kompetenciafejlesztés, az egyénre szabott tanulási lehetőségek biztosítási kötelezettsége, továbbá hangsúlyos elemként jelenik meg a tanulói együttműködésen alapuló tanulás, a differenciált tanulásszervezési eljárások. Az alaptanterv minden tanévben ajánlja több multidiszciplináris óra megszervezését. Előremutató folyamatként jelenik meg

¹¹ 2020. január 1-jén a Magyar Közlöny 17. számában megjelent a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló az 5/2020. (I.31.) Korm. rendelet, amely a címében foglaltak szerint is a 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításaként kerül bevezetésre. file:///C:/Users/User/Downloads/MK_20_017%20(5).pdf (2024. 01. 15.)

a teamtanítás, amely a több tantárgy ismereteit integráló témákat feldolgozó foglalkozásokat közös tanítás keretben valósítja meg. Ez lehetővé teszi, hogy elvileg egy-egy órát több pedagógus egyidejűleg tarthasson (a valóságban erre pillanatnyilag kevés esély van a pedagógushiány és az iskolák tradicionális működési mechanizmusa miatt). Határozott elvárás a digitális technológiával támogatott oktatási módszerek rendszeres alkalmazása, amely jelenleg sok esetben eszköz- vagy szakemberhiány miatt nehezen kivitelezhető. A tanári/tanítási szabadságot viszont korlátozza, hogy míg korábban 10%-ban határozták meg a szabad időkeretet, most már csak „szabad időkeretként” jelenik meg a tanterveben. A leginkább komoly sorompó az jelenti, hogy az óraszámok 80%-át a kerettantervben foglaltak megtanítására kell fordítani, de szükség esetén az óraszámok 100%-a is felhasználható a törzsanyag elsajátítására. Ez azt jelenti, hogy a törzsanyag megtanítását követően összesen az órakeret megmaradó 20%-a használható föl szabadon választott témák feldolgozására. A tananyaggal történő elmaradás, egyéb iskolai programok, váratlan külső tényezők miatt sok esetben gyakorlatilag nem marad idő szabadon választott témák kivitelezésére. A pedagógus szakjától és szerepétől is jelentősen függ, hogyan tud időt biztosítani egy-egy projektnek, némi időtöbbletet adhat, ha valaki osztályfőnök is. Az utóbbi évek különösen nehezítették az önként vállalt projekteket, még akkor is, ha a curriculum részét képezték. A pandémia és az energiaválság okozta kényszerű online oktatás nem kedvezett a projekteknek.

A projektek mozgatórugói a pedagógusok, a Krókuszt projekt többéves gyakorlata jelzi, hogy sok iskola rendszeresen, évek óta részt vesz a projektben, ugyanannak a pedagógusnak a vezetésével. A többéves projekt tapasztalattal rendelkezőket hasonló elhivatottság és nyitottság jellemzi, akikről elmondható, hogy a pedagógusmesterség kiváló képviselői. Birtokosai *„azoknak a teoretikus háttérrel egybefogott és átszőtt, a pedagógus személyisége által meghatározottan, sajátosan strukturált, viselkedésben megnyilvánuló ismereteknek, jártasságoknak, készségeknek, képességeknek, attitűdöknek az összessége, amelyek a gyerekek fejlődésének optimális segítéséhez szükségesek”* (Sallai, 1996. 11–12.). A projektek során szükség van pedagógus mesterségbeli tudására, ami azt jelenti, hogy a pedagógus ismeri a világról, emberről, az ember fejlődéséről, tanulásról alkotott fontosabb (pszichológiai) teoretikus hátteret. Képes a bizalomteli légkör megteremtésére, birtokában van a feltétel nélküli elfogadásnak, az empátiának és a hitelességnek, amelyek egyben az önazonosság és az önelfogadás feltételét is képezik. Birtokában van a szaktudományi szempontból pontos, gazdag (szaktárgyi, lélektani, pedagógiai stb.) tudásnak és tanítástechnikai készségeknek. Van szerepviselkedés-biztonsága, kommunikációs ügyesség, rugalmas és gazdag viselkedésrepertoár jellemzi, képes a gyors hely-

zefelismerésre, konstruktív helyzetalakításra, erőszakmentes, kreatív konfliktuskezelésre. Hatékonyan képes együttműködni a diákokkal, szülőkkel és kollégákkal, képes a pedagógiai helyzetek, jelenségek és a kompetenciahatárok biztos felismerése és elemzésére, továbbá képes megőrizni mentális egészségét (Sallai, 1996). A projektmunkát facilitáló pedagógusoknak kétségkívül birtokában kell lenni az előbb felsorok kompetenciáknak. A közös Facebook-csoportba feltöltött megvalósított projektek jelzik, hogy a pedagógusok a legtöbb iskolában kreatívan éltek a virágültetés kínálta lehetőséggel, amiről számos fotó, videó, plakát számol be, és ezt a programot kiegészítették a lokális lehetőségek által kínált egyedi tartalmakkal (kiállítás, megemlékezés, találkozás túlélővel, saját kutatás, emlékhely felkeresése, filmnézés, filmelemzés, meghívott előadó igénybevétele).¹² Érdemes kiemelni, hogy az iskolák kb. 20-30 százalékában évről évre SNI-s diákokkal viszik végig a projekteket.

Sallai (1996) vallotta Rogersnek, a humanisztikus pszichológia képviselőjének egyedi, személyiség-központú megközelítését. Rogers (1951) szerint a képességek kibontakoztatása az „én” kiteljesedését szolgálja. Megoldás az önmegvalósító életvezetés, amely önállóságot ad, gazdagítja a korábbi élettapasztalatokat. Az önmegvalósító életvezetés növeli a személyiség összhangját, kongruenciáját és integrációját a strukturális rendezetlenséggel vagy inkongruenciával szemben. Rogers szerint az ember rendelkezik egyfajta ösztönös értékelő folyamattal, amely segítségével képes értékelni tetteit és tapasztalatait. Ahogy az egyén egyre több organikus tapasztalatot érzékel és fogad be az énstruktúrájába, ezzel meglévő értékrendjét felváltja egy folyamatos organikus értékelési folyamat (Rogers, 1951). Rogers jó életnek nevezte, amikor a szervezet folyamatosan arra törekszik, hogy kiteljesítse a benne rejlő lehetőségeket. Jellemzők: a tapasztalatokra való növekvő nyitottság, egy egyre inkább egzisztenciális életmód, fokozódó szervezeti bizalom, a választás szabadsága, kreativitás, megbízhatóság és konstruktivitás, gazdag, teljes élet. A jó élet Rogers szerint magában foglalja annak a bátorságát, hogy teljes mértékben belevetjük magunkat az élet áramába. (Rogers, 1961. 25.) Meggyőződésünk, hogy a projekt a szenzitív témák feldolgozásával képes belevetni bennünket az élet áramába, képesek vagyunk túllépni a hagyományos megemlékezési formákon, és személyessé tudjuk tenni az üzenetet. Az éves projektbemutatók és a Facebook-csoportban megosztott projekteredmények évről évre azt mutatják, hogy a hagyományos iskolai megemlékezések keretein messze túlmutató kezdeményezések születnek.

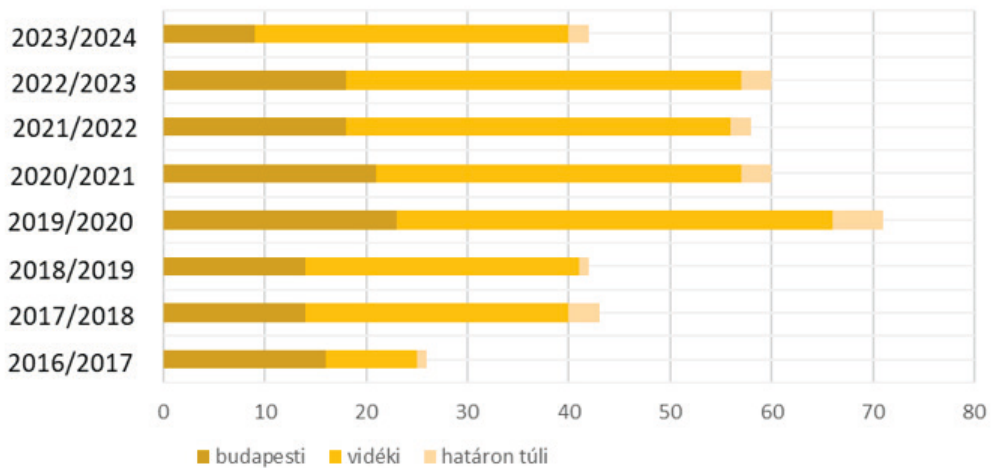
¹² <https://www.facebook.com/search/top/?q=Kr%C3%B3kus%20projekt> (2024. március 30.)

Összegzés

A hazai Krókusz projekt sikeresen beépült a hazai iskolai projektek sorába. A Szembenezés Alapítvány évről évre fenn tudta tartani az érdeklődést a projekt iránt, növelni tudta a résztvevők számát. A HETI (Holocaust Education Trust Ireland) adatai szerint a nemzetközi Crocus Projectbe sikerült bevonnia eddig Magyarországon kívül 11 európai országot: Lengyelországot, Romániát, a Cseh Köztársaságot, Szlovákiát, Szlovéniát, Görögországot, Olaszországot, Málta, Bulgáriát, Ausztriát és Spanyolországot. A projekt egy Európa-szerte aktív ír kezdeményezésből nemzetközivé nőtte ki magát, amelyben több mint 100 000 fiatal vesz részt. A 2021–2022-es év impaktfaktorai között szerepel 12 ország részvétele, 420 tanár webináriumon történt továbbképzése és 30 000 ír diák bevonása a projektbe.

A projekt kezdeményezőinek célja, hogy több mint 1,5 millió virágzó krókuszt sikerüljön elültetni Európában a holokausztban elpusztult 1,5 millió zsidó gyermek és a náci atrocitások áldozatául esett több ezer másik gyermek emlékére. A HETI gondosan felépített tanárképzési programjai segítik a tanárokat, hogy magabiztosan és hozzáértéssel tudjanak eligazodni az összetett témában. A különböző tantárgyakat tanítóknak előadásokat, workshopokat, szemináriumokat, tanulmányi látogatásokat és gyakorlati képzést szerveznek. A Holokauszt Tanulmányok képzés mélyreható oktatást nyújt a holokauszt történelmi jelentőségéről és mai visszhangjáról. A program olyan információkkal, eszközökkel és készségekkel látja el a résztvevőket, amelyek segítségével a pedagógusok a saját munkaterületükön foglalkozhatnak a témával, és kiegészíthetik ismereteiket szakértők segítségével. A tanulmányi látogatások a tapasztalati tanulás lehetőségét biztosítják a résztvevőknek (2024-ben Krakkó és Berlin), a színhelyek életre keltik a múltat. A látogatások nem korlátozódnak a tanárookra és pedagógusokra, és nyitottak minden, a történelem e korszaka iránt érdeklődő számára. A már elvégzett képzéssel rendelkező tanárok számára olyan tananyagcsomagot is kínálnak, amely a felsőbb éves diákoknak szól a holokausztról. Főként azoknak a tanároknak ajánlják, akiknek nincs ideje, hogy elolvassák, kutassák és előkészítsék az anyagokat a tanórákra. Segítségként kidolgozott „bevezetőórákat” kapnak a főbb témákhoz (munkafüzettel és USB-memóriakártyával). Számos segédanyag letölthető a fontosabb holokauszttémákhoz (nyolc modul): Kristály éjszaka, Gettók, Theresienstadt, Auschwitz, Wannsee konferencia, Nürnbergi per, Zsidó ellenállás, Mentési akciók. De a tanárokat tájékoztató oldal összefoglalót ad az éves megemlékezésekről és projektekről is.¹³

¹³ <https://www.holocausteducationireland.org/teachers> (2024. 03. 15.)

1. számú ábra: a Krókusz projektben résztvevők arányának alakulás (összehasonlítás tanév/résztvevők száma)

A Szembenézés Alapítvány sikeresnek tekintheti a projekt közvetítésében és gondozásában játszott szerepét. A diagram mutatja (1. ábra), hogy az első pilótév után sikeresen tudta növelni a projekt a résztvevőinek számát. Folyamatosan többségben vannak a vidéki iskolák, illetve a középiskolák. A pandémia jelentett megtorpanást, ekkor jelentősebb visszaesés következett be. A jelenlegi év mérsékelte, de stabil részt vevő stábot jelent. Vannak olyan iskolák, amelyek visszatérő tagjai a projektnek, megnyugtató, hogy folyamatosan sikerül új iskolákat bevonni a projektbe. A projektév kezdetét rendszerint egy komoly művészeti produkcióval sikerült megnyitni, általában a Wesselényi utcai zsinagóga előtt.

Hazai sikernek tekintünk olyan példaértékű helytörténeti kutatásokat (zsidó temetők, zsidó iskola), amelyek névtelen hősök felfedezésével (túlélők), lokális és családi történeteken keresztül (családfa, családi fotóalbum elemzésével) ismertették meg és dolgozták fel a múlt, a közelmúlt és a jelen különböző erőszakos eseményeit. Fontosnak tartjuk, hogy a projektbe be tudtak kapcsolódni a felsőoktatásban tanulók, a tanárképzés hallgatói és a múzeumpedagógiai szakirányú képzés résztvevői, akik módszertani segédanyagokkal segítik a projektet. Ebben az évben a másodéves múzeumpedagógusok a budapesti gettó felszabadításnak évfordulóján, január 18-án rendkívüli városvezetést tartottak a zsidó negyedben. Ennek a túrának a programját önkéntesen felajánlják az iskoláknak a Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület Múzeumbaráti Körének támogatásával. A másodévesek a Wesselényi utcai zsinagógával ismerkedtek meg a Zachor Alapítvány segítségével, jövőre ők folytatják a Krókusz projekt módszertani támogatását.

1. kép: 2020. Projektnyitó a zsinagóga előtt. A Magyar Táncművészeti Egyetem Nádasi Ferenc Gimnáziumának diákjai által bemutatott performansz. Koreográfia: dr. Lőrincz Katalin egyetemi tanár MTE

A projektnek az évek során sikerült regionális együttműködést kialakítani több határon túli magyar iskolával. Bízunk abban, hogy a projektben a Szembenézés Alapítvány szellemisége érvényesül: „*a »Krokusz Projekt – Virággal az erőszak ellen« hangsúlya az életen van. Azt szeretnénk elérni, hogy a fiatalok ráébredjenek, mennyivel fontosabb, ami összetart, mint ami elválaszt bennünket egymástól, és már a projektben átéljék, milyen jó egymást tisztelve, előítélet nélkül élni.*” (Pap, 2023)¹⁴

¹⁴ Pap Ágnes, a Szembenézés Alapítvány elnöke (Projektbeköszöntő, 2023. 09. 20.), <https://www.szembenezes.hu/ifjusagi-projektek/krokusz-projekt/index.php> (2024. 01. 15.)

Irodalom

- Assmann, J. (2013). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Faragó, L. (1991). Posztmodern: a modernizáció kritikája, avagy új kihívás. *Tér és Társadalom*. (5) 4. 1–16.
<https://doi.org/10.17649/TET.5.4.223>
- Frey, K. (1982). *Die Projektmethode*. Beltz Verlag.
- Halbwachs, M. (2010). A kollektív emlékezet. In Felkai, G. & Némédi, D. & Somlai, P. (Eds.). *Szociológiai irányzatok a 20. században* (pp. 403–432). Új Mandátum Kiadó.
- Heller, Á. (1990). Európa második reneszánsza. *Világosság*. (31)10. 721–728.
- Kocka, J. (1986). Sozialgeschichte: Begriff – Entwicklung – Probleme. Vandenhoeck and Ruprecht.
- Liddle, M. D. (2008). Tanítani a taníthatatlant. Élménypedagógiai kézikönyv. Pressley Ridge Magyarország Alapítvány.
- Liotard, J-F. (1993). A posztmodern állapot. In Bujalos, I. (szerk.). *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. (pp. 7–145). Századvég Kiadó.
- Mason, J. (2005). *Kvalitatív kutatás*. Századvég Kiadó.
- Michl, W. (2015). *Élménypedagógia*. Kétté TTA.
- Nora, P. (1984). *Entre Mémoire et Histoire/Emlékezet és történelem között*. (Fordítás: K. Horváth Zsolt) Forrás: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>. Utolsó letöltés: 2024. 01. 15.
- Nyíri, K. (1994). A hagyomány filozófiája. <http://mek.oszk.hu/09800/09808/09808.htm> (2024. 01. 15.)
- Tomka, B. (2018). Miért tanulmányozzuk a történelmet? Bevallott és rejtett célok. *Történelemtanítás*. (LIII.) Új folyam (9)1-2. Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08/tomka-bela-miert-tanulmanyozzuk-a-tortenelmet-09-01-02/> - Utolsó letöltés: 2024. 01. 15.
- Perczel Forintos, D. (2000). „Megrekedve a pillanatban” – esettanulmány. *Psychiatria Hungarica*. (15) 17. 58–89.
- Reemtsma, J. Ph. (2017). *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. (ford. Papp Zoltán). Atlantisz Könyvkiadó.
- Rogers, C. (1951). *Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory*. Constable.
- Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Constable.

- Sallai, É. (1996). *Tanulható-e a pedagógus mesterség? A pedagógus mesterség tartalma és tanulhatósága különös tekintettel a pedagógiai személyiség alakulására*. Veszprémi Egyetem.
- Stearns, P. (1998). Why Study History? <https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/why-study-history> (2024. 01. 15.)
- Szabolcs, É. (2013). Mikrotörténelem és pedagógiatörténet. *Neveléstudomány*. (2)3. 60–65. https://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2013/nevelestudomany_2013_3_60-65.pdf
- Vincze, B. (2021). *Elméleti, történeti és gyakorlati adalékok a projektpedagógiához*. ELTE, Eötvös Kiadó.

Weboldalak

- <https://www.szembenezes.hu/ifjusagi-projektek/krokusz-projekt/index.php> (2024. 01. 15.)
- <https://www.holocausteducationireland.org/crocus-project> (2024. 01. 15.)
- <https://www.holocausteducationireland.org/what-we-do> (2024. 01. 15.)
- <https://www.holocausteducationireland.org/teachers> (2024. 03. 15.)
- <https://www.facebook.com/search/top/?q=Kr%C3%B3kusz%20projekt> (2024. 03. 30.)
- <http://www.hdke.hu/emlekezes/emleknapok/holokauszt-nemzetkozi-emleknapja> (2024. 01. 15.)
- <https://holokausztemleknap.kormany.hu/az-emleknap> (2024. 01. 15.)
- <https://www.szembenezes.hu/ifjusagi-projektek/krokusz-projekt/> (2024. 01. 15.)
- <https://www.szembenezes.hu/ifjusagi-projektek/krokusz-projekt/index.php> (2024. 01. 15.)

Kormányrendelet

A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló az 5/2020. (I.31.) Korm. rendelet, amely a címében foglaltak szerint is a 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításaként kerül bevezetésre. 2020. január 1-jén a Magyar Közlöny 17. száma file:///C:/Users/User/Downloads/MK_20_017%20(5).pdf (2024. 01. 15.)